

Dôchodková situácia a formovanie spotrebiteľských zvyklostí obyvateľstva v transformujúcej sa ekonomike Slovenska

Iveta PAUHOFVÁ*

Úvod

Od roku 1989 meniace sa spoločenské a ekonomické podmienky spôsobujú významnú diferenciaciu v správaní jednotlivých skupín domácností na spotrebiteľskom trhu, ale aj na ostatných trhoch. Postupne sa formuje nová štruktúra príjmov a výdavkov, ktorá sa rozdielne profiluje v jednotlivých skupinách domácností a je priemetom škály možností získavania príjmov a realizovania výdavkov v rámci istého vývoja hospodárskeho prostredia.

Spotrebiteľské správanie obyvateľstva je z krátkodobého pohľadu determinované vývojom dôchodkov na úrovni podnikov a domácností, zmenami v cenovom vývoji tovarov a služieb, ako aj rozsahom a štruktúrou ponuky na spotrebiteľskom trhu. Z dlhodobého aspektu toto správanie ovplyvňuje predovšetkým demografický vývoj, zabudované spotrebiteľské zvyklosti a určité kultúrne vzory. Zásadné zmeny systému však môžu spôsobiť, že niektoré zvyklosti v oblasti spotreby obyvateľstva sa menia rýchlejšie ako pri dlhodobom vývoji, a to tak v pozitívnom, ako aj v negatívnom zmysle slova. Tak ako sú pre domácnosti dôležitými stabilné a rastúce dôchodky, vytvárajúce dostatočný manévrovací priestor pre spotrebu a úspory, tak je pre ekonomiku krajiny dôležitý vývoj dôchodkov domácností bez extrémnej príjmovej polarizácie v určitom území.

Na druhej strane istá príjmová polarizácia obyvateľstva, ktorá odhaľuje model správania účastníkov trhu, ale neodhaľuje mechanizmus vzťahov na tomto trhu, znamená pre spotrebiteľský marketing formovanie cieľových skupín. Fundované mapovanie správania týchto skupín predstavuje cieľavedomý posun v kvalite a sortimente tovarov a služieb. Spoločne s ochranou a so vzdelávaním spotrebiteľa môže znamenať kvalitatívny a dlhodobo pozitívny posun v jeho spotrebiteľskom správaní.

Zámerom state je pokračovať v identifikovaní zmien vo vývoji spotrebiteľského správania obyvateľstva v transformačnom období, ktoré je súčasťou prác publikovaných od roku 1992 v rámci prognóz a prác tematicky orientovaných na dôchodkovú situáciu obyvateľstva a formovanie jeho spotrebiteľských zvyklostí.

* Ing. Iveta PAUHOFVÁ, CSc., Prognostický ústav SAV, Šancová 56, 811 05 Bratislava 1

Na úrovni tvorby a použitia dôchodkov v sektore domácností, ako aj na úrovni príjmov a výdavkov za vybrané skupiny domácnosti je ambíciou zodpovedať otázku, aké ďalšie zmeny sa realizovali v manévrovacom priestore pre spotrebu obyvateľstva po roku 1997 a aké sú súvislosti s vývojom pred týmto rokom. V príspevku sa využívajú oficiálne publikované údaje (mesačné, štvrťročné a ročné časové rady), ako aj informácie, ktoré reprezentujú tzv. mäkké dáta.

1. Peňažné príjmy a výdavky obyvateľstva

Veľkosť dôchodkov obyvateľstva vplýva z dlhodobého aspektu na vytváranie istých stereotypov jeho správania, teda aj spotrebiteľského správania a správania v oblasti sporenia.¹ Skúmanie vývoja peňažných príjmov, ktoré sú súčasťou dôchodkov obyvateľstva po roku 1989, ukazuje, že pri ich zvyšovaní spotreba obyvateľstva dlhodobo rastie a miera úspor zostáva na približnej úrovni a len krátkodobo kolíše.

Zásadnou otázkou z pohľadu skúmania vzťahov medzi dôchodkami a ich použitím, a teda aj spotrebou je: aká vysoká je hladina dôchodkov a aké veľké sú ich prírastky za určité obdobie. Dôchodky v SR dosahujú približne 50 % úrovne priemeru krajín EÚ a ich priemerné ročné prírastky sú cca 8,9 %.²

Pre zisťovanie možných zmien v oblasti spotrebiteľského správania a sporenia je dôležité, ako v spoločnosti dochádza k formovaniu dôchodkov z hľadiska stability príjmov, t. j. ako sa vyvíja pomer medzi stabilnými a variabilnými príjmami obyvateľstva. Uvedená skutočnosť, ako aj skúmanie rozhodovania obyvateľstva o spotrebe a úsporách v tomto smere je predmetom teórie permanentného dôchodku.³ Keďže v našich podmienkach zatiaľ nemožno hovoriť o tom,

¹ *Dôchodkom všeobecne* treba rozumieť nielen súčasný príjem jednotlivca, ako osobný dôchodok za deň, resp. za mesiac, ale veľkosť a likviditu celého jeho bohatstva.

² Vyššia hladina dôchodkov determinuje štruktúru spotreby, v ktorej je výrazne vyššia váha výdavkov na bývanie, zdravotnú starostlivosť, šport a kultúru a nižšia na potraviny a nápoje. Komparácia na úrovni tvorby dôchodkov s krajinami EÚ ukazuje, že Slovensko v roku 1997 dosahovalo 48 % a v roku 1999 o 1 % viac, teda 49 % z ich priemeru v ukazovateli HDP na obyvateľa v PPS (Purchasing Power Standard), pričom diferencie v rámci krajiny sú od 100 % v prípade Bratislavského kraja po 32 % v prípade kraja Prešovského. V roku 1999 predstavoval HDP na obyvateľa v Bratislavskom kraji 311,7 tis. Sk, na západnom Slovensku 138,2 tis. Sk, na strednom Slovensku 130,0 tis. Sk a na východnom len 121,2 tis. Sk.

³ Milton Friedman *permanentným dôchodkom* rozumie dlhodobý, resp. priemerný príjem jednotlivca, ktorý očakáva, že ho bude dostávať pravidelne. Odhaduje jeho veľkosť v určitom časovom období v závislosti od toho, či jednotlivec očakáva dlhodobé zmeny príjmu v pozitívnom zmysle slova, alebo či očakáva premenlivé príjmy. V prvom prípade zahŕňa do permanentného dôchodku veľkú časť prírastku príjmov a spotrebu bude odvodzovať od aktuálneho príjmu. V druhom prípade do permanentného dôchodku zahŕňa len menšiu časť prírastku príjmov a spotrebu bude odvodzovať od priemerných príjmov v minulosti.

že pomer obyvateľstva so stabilnými a s variabilnými príjmami sa nemení,⁴ tak potom možno rátať s tým, že podiel spotreby obyvateľstva na vytvorenom produkte sa bude meniť dlhodobo v závislosti od vývoja tohto pomeru.

Osobné dôchodky (bežné príjmy) a osobné dane a poplatky (bežné výdavky) determinujú úroveň tých dôchodkov, s ktorými obyvateľstvo vstupuje na trh spotrebných statkov a služieb.⁵ Podľa vlastného uváženia⁶ sa rozhoduje, koľko z nich realizuje na uvedenom trhu a koľko investuje do úspor.⁷ Ich celková úroveň závisí od hospodárskeho a cenového vývoja.

V kontexte so základnými makroekonomickými ukazovateľmi ich vývoj uvádza tabuľka 1.

Tabuľka 1
Vývoj bežných príjmov obyvateľstva, HDP a inflácie

	1998	1999	Odhad 2000	Prognóza 2001
Nominálne bežné príjmy (mld Sk)	619.4	668.3	713.2–716.5	766.1–777.5
Nominálny HDP (mld Sk)	750.8	815.3	880.5–884.6	950.5–964.6
Miera inflácie (%)	5.6	14.2	8.4– 8.9	6.9– 8.5

Prameň: Údaje prevzaté z [1] a vlastné prepočty podľa [14; 2].

V období 1998–2000 rástol nominálny HDP rýchlejším priemerným ročným tempom ako nominálne bežné príjmy domácností, ktoré sa zvýšili len o 1 percentný bod.⁸ Za obdobie 1993–2000 tento rozdiel predstavoval až 2,5 bodu. Znamená to, že hospodársky vývoj stratil za posledné tri roky na svojej dynamike a priamo ovplyvnil aj dynamiku formovania dôchodkov obyvateľstva.

Podľa [1] má podiel bežných príjmov domácností na dôchodkoch vytvorených v národnom hospodárstve od roku 1996 klesajúci charakter a v roku 2001 možno očakávať jeho ďalší, i keď minimálny pokles na úroveň cca 80,6 %.⁹

V roku 2001 možno očakávať také formovanie dôchodkotvorných procesov v ekonomike, ktoré povedie len k miernemu zlepšeniu dôchodkovej vybavenosti domácností oproti roku 2000. Dôvodom bude očakávaný cenový vývoj, ktorý vyvolá aj ďalší reálny pokles konečnej spotreby.¹⁰ Na druhej strane pokračujúca

⁴ Dôvodom je predovšetkým sprievodný jav transformácie ekonomiky – nezamestnanosť. Je vysoká a má výrazné výkyvy v čase.

⁵ Dôchodok, ktorý sa získa odpočítaním bežných výdavkov od bežných príjmov.

⁶ Je ohraničené sociálnym postavením. Stupne voľnosti rozhodovania sú určované výškou dôchodkov, štruktúrou domácnosti, rozsahom obligatórnych potrieb a sociálnym postavením.

⁷ Čisté osobné úspory sú súčasťou hrubých (národných) úspor, resp. investícií.

⁸ Hrubý domáci produkt 8,4 %, bežné príjmy 7,4 %.

⁹ V roku 1996 to bolo 82,4 % a v roku 2000 približne 81 %.

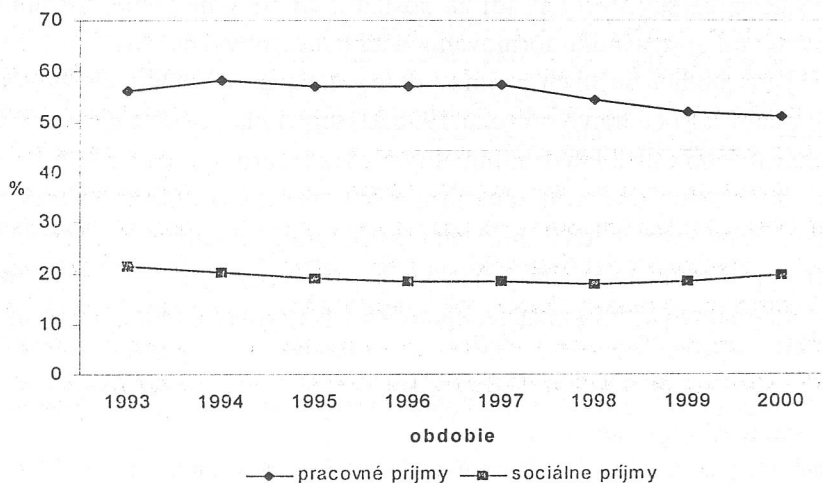
¹⁰ Cenový vývoj sa má aj v roku 2001 významne podieľať na prírastku nominálneho HDP, čím sa znižuje kvalita vytvoreného produktu.

dôchodková obmedzenosť obyvateľstva bude v rovine spotrebiteľského dopytu vplyvať v smere brzdenia cenového vývoja.

Špecifické podmienky, ktoré sa postupne vytvárajú v národnom hospodárstve, či už administratívne, alebo prostredníctvom reálnych procesov v rámci ekonomiky, vyvolávajú menšie alebo väčšie zmeny štruktúry a ovplyvňujú aj veľkosť dôchodkov domácností. V rámci transformácie ekonomiky sa tieto zmeny markantne prejavili po roku 1989 vo vývoji pracovných a sociálnych príjmov. Pred rokom 1989 predstavovali pracovné príjmy rozhodujúci podiel v štruktúre príjmov a sociálne príjmy boli odrazom socialistickej solidárnosti, a teda i unifikovanosti. V ďalšom období dochádzalo k radikálnemu zníženiu podielu pracovných príjmov a k rastu podielu sociálnych príjmov nielen z dôvodu poklesu zamestnanosti, ale predovšetkým zväčšovaním možností v rovine kapitalizácie dôchodkov, ako aj v podnikateľskej činnosti. Od roku 1993 bolo možné registrovať stabilizáciu štruktúry príjmov obyvateľstva s miernymi výkyvmi v jednotlivých rokoch. Graf 1 znázorňuje vývoj podielu pracovných príjmov (reprezentovaných odmenami zamestnancov) a podielu sociálnych príjmov (reprezentovaných sociálnymi dávkami) na bežných príjmoch domácností od roku 1993.

Graf 1

Vývoj podielu pracovných a sociálnych príjmov na bežných príjmoch domácností (v %)

Do roku 1997 možno registrovať istú stabilizáciu podielu tak pracovných, ako aj sociálnych príjmov na bežných príjmoch domácností. Po tomto roku opäť začína klesať podiel pracovných príjmov, ktorý síce korešponduje s rastom príjmov z podnikateľskej činnosti a dôchodkov z pracovnej činnosti drobných podnikateľov nezapísaných v obchodnom registri, ale v súvislosti s vývojom podielu

sociálnych príjmov, ako aj absolútnych hodnôt v rovine odmien zamestnancov a kapitalizovaných dôchodkov možno hovoriť o premietnutí vplyvu znižovania dynamiky hospodárstva so všetkými dôsledkami v oblasti zamestnanosti do štruktúry bežných príjmov, ale aj výdavkov domácností.

Vývoj štruktúry bežných príjmov a výdavkov domácností za obdobie 1998 až 2000 ukazuje tabuľka 2.

Tabuľka 2

Štruktúra bežných príjmov a výdavkov obyvateľstva (v %)

	1998	1999	2000
Odmeny zamestnancov	54.2	52.1	51.2
Hrubý zmiešaný dôchodok	21.5	22.4	23.4
Dôchodky z majetku	6.4	6.8	5.6
Sociálne dávky	15.3	15.8	16.5
Ostatné bežné transfery príjmové	2.6	2.9	3.3
<i>Bežné príjmy</i>	100	100	100
Dôchodky z majetku	3.2	3.0	3.0
Bežné dane z dôchodkov a majetku	20.3	20.2	16.6
Sociálne príspevky	63.8	63.1	63.9
Ostatné bežné transfery výdavkové	12.7	13.7	16.5
<i>Bežné výdavky</i>	100	100	100

Prameň: Vypočítané z údajov uvedených v [2].

Vo väzbe na vývoj štruktúry bežných príjmov domácností v období pred rokom 1998, uvedený v [5], možno vývoj do roku 2000 hodnotiť pozitívne v oblasti hrubého prevádzkového prebytku. Je reprezentovaný dôchodkom z podnikania (zisk) a dôchodkami z pracovnej činnosti podnikateľov. Od roku 1993 jeho podiel permanentne rastie, za obdobie 1993–2000 sa zvýšil o 6,6 bodu. Podiel dôchodkov z vlastníctva zaznamenáva tiež rast a signalizuje pokračovanie zlepšovania orientácie obyvateľstva v oblasti kapitalizovania svojich dôchodkov.

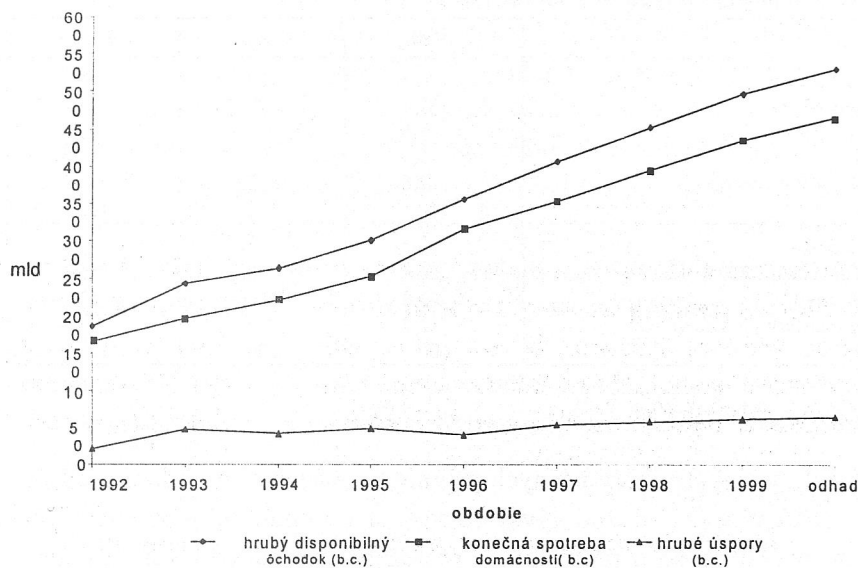
Na strane bežných výdavkov domácností možno vo vývoji štruktúry v porovnaní s predchádzajúcim obdobím registrovať zvyšovanie podielu bežných daní z dôchodku a majetku a mierne znižovanie podielu sociálnych príspevkov. Kým v roku 1994 obyvateľstvo zaplatilo dane z dôchodku a majetku na úrovni 3,3 % svojich bežných príjmov, tak v roku 1999 už 5,2 %. Mierne zvýšenie podielu sa zaznamenalo v oblasti ostatných bežných transferov výdavkových, do ktorých sú zaradené poplatky do miestnych rozpočtov, platby poisťného na krytie rizík a škôd, jednorazové príspevky na pomoc občanom v iných krajinách, ale napríklad aj členské príspevky, podpora a dary rôznym organizáciám a nadáciám.

Tá časť dôchodku, ktorá zostáva domácnostiam po úhrade obligatórných osobných daní a poplatkov (bežných výdavkov) z osobných dôchodkov (bežných príjmov), je hrubý disponibilný dôchodok. Predstavuje finančné prostriedky, na

základe ktorých sa domácnosti rozhodujú pre ich použitie na spotrebu a úspory. V období 1992–2000 sa zaznamenalo vyrovnané priemerné ročné tempo rastu hrubého disponibilného dôchodku, ako aj konečnej spotreby domácností na úrovni 14 %. Vývoj na úrovni nominálneho disponibilného dôchodku, konečnej spotreby a hrubých úspor domácností za sledované obdobie znázorňuje graf 2.

Graf 2

Hrubý disponibilný dôchodok, konečná spotreba domácností a hrubé úspory

Rozhodnutie o proporcii požitia hrubého disponibilného dôchodku na konečnú spotrebu a hrubé úspory závisí od celkového cenového vývoja, ponuky a sortimentu spotrebiteľského trhu, od ponuky produktov finančného trhu domáceho i zahraničného a celkovej úrovne bežných príjmov domácností.

Zmeny v uvedených oblastiach ovplyvnili rozhodnutia domácností o proporcii použitia hrubého disponibilného dôchodku v smere rastu podielu konečnej spotreby domácností a poklesu miery úspor.¹¹ Ide o pokračovanie trendu z obdobia 1992 až 1997. V porovnaní s rokom 1992 dosiahol objem úspor v roku 2000 niečo viac ako 3-násobok. Sklon domácností k úsporám, ktorý odráža miera úspor, klesol za sledované obdobie – pri výpočte z hrubého disponibilného

¹¹ Počíta sa ako podiel hrubých úspor na hrubom disponibilnom dôchodku, resp. ako podiel hrubých úspor na bežných príjmoch domácností. Kým v prvom prípade odráža mieru možných rozhodnutí pred vstupom na spotrebiteľský trh po zohľadnení osobných daní a poplatkov a konečnej spotreby, tak v druhom prípade odráža závislosť úspor od formovania dôchodkotvorných procesov v ekonomike.

dôchodku – z 13,1 % v roku 1997 na 12 % v roku 2000. Tento vývoj je výsledkom spomalenia hospodárskeho rastu v uplynulých troch rokoch, ktorý sa premietol v spomalení rastu bežných príjmov domácností a v náraste cien. Ďalej je výsledkom výrazného zvýšenia ponuky na spotrebiteľskom trhu prostredníctvom sietí hypermarketov a poklesu záujmu o produkty peňažného trhu v dôsledku znižovania úrokových mier.

Vývoj na úrovni konečnej spotreby domácností signalizuje pokračovanie jej rastu na spotrebiteľskom trhu, aj keď s nižšou dynamikou. V dôsledku cenového vývoja možno očakávať stagnovanie jej reálnej hodnoty.

Príjmy a výdavky obyvateľstva je možné sledovať tak v systéme národných účtov prostredníctvom tvorby a použitia dôchodkov v sektore domácností, ako aj podľa rodinných účtov, čo je výberové zisťovanie v oblasti príjmov a výdavkov za jednotlivé typy domácností. Kým prvý spôsob skúmania umožňuje všeobecný pohľad na úroveň a štruktúru príjmov a výdavkov obyvateľstva v krajine, druhý spôsob umožňuje vytvorenie obrazu o rozdieloch v príjmoch a výdavkoch za reprezentatívne spoločenské a sociálne skupiny domácností.¹²

Údaje uvedené v tabuľke 3 reprezentujú prvý spôsob skúmania príjmov a výdavkov obyvateľstva. Charakterizujú príjmy a výdavky na jedného univerzálneho obyvateľa Slovenska a poskytujú obraz o vývoji dôchodkovej situácie obyvateľstva vo väzbe na tvorbu a použitie dôchodku v ekonomike. Predstavujú zároveň určité informácie o možnostiach formovania spotrebiteľského dopytu z pohľadu jedného obyvateľa.

T a b u ľ k a 3

Vývoj peňažných príjmov a výdavkov na obyvateľa (v Sk za rok, bežné ceny)

	1998	1999	Odhad 2000
Bežné príjmy	114 853	123 791	132 291
Bežné výdavky	30 855	31 656	34 178
Hrubý disponibilný dôchodok	83 998	92 128	98 113
Konečná spotreba	73 317	80 812	86 304
Hrubé úspory	10 681	11 316	11 806

Poznámka: Rok 2000 reprezentujú údaje za 1. až 3. štvrťrok 2000; obyvateľstvo – stredný stav k 31. 6.

Prameň: Vypočítané z údajov uvedených v [2].

Za reprezentatívne spoločenské a sociálne skupiny domácností, kde sledovanie príjmov a výdavkov predstavuje druhý spôsob zisťovania spotrebiteľského správania obyvateľstva, je podľa [4] možné konštatovať výrazné diferencie.

¹² Vypovedacia schopnosť závisí od metodiky výberu respondentov. Údaje nereprezentujú všetkých obyvateľov krajiny, najmä nie v extrémne nízkych a extrémne vysokých príjmových intervaloch.

Úroveň príjmov domácností robotníkov predstavuje v priemere cca 74 % úrovne príjmov domácností zamestnancov. V domácnostiach roľníkov je to len 68 % a v domácnostiach samostatne činných osôb cca 80 % úrovne príjmov domácností zamestnancov. Kým vo vyšších príjmových pásmach (nad 66 001 Sk) vyšší podiel ostatných výdavkov¹³ na hrubých peňažných výdavkoch dokumentuje široký manévrovací priestor aj pre úspory a nákup akcií a obligácií, tak v nižších príjmových pásmach (do 42 000 Sk) nízky podiel, ako aj absolútne hodnoty ostatných výdavkov hovoria o mimoriadne úzkom, resp. takmer žiadnom priestore pre úspory a nákup akcií a obligácií. Vo vyšších príjmových pásmach predstavuje podiel ostatných výdavkov na hrubých peňažných výdavkoch cca 29,2 %, kým v nízkych príjmových pásmach cca 18,6 %. V rámci toho možno registrovať takmer viac ako 4-násobok hodnoty vkladov v absolútnom vyjadrení za domácnosti vo vyšších príjmových pásmach v porovnaní s vkladmi za domácnosti v nízkych príjmových pásmach.

Distribúcia príjmov a ich použitie poukazuje na pokračovanie prehlbovania diferenciácie obyvateľstva. V tejto súvislosti je však potrebné uviesť, že situácia by bola ešte problematickejšia, keby v spoločnosti nefungoval prepracovaný systém rodinnej sociálnej politiky. Vplyv tohto systému rodinnej sociálnej politiky na príjmovú úroveň domácností je výrazný, a to prostredníctvom priamych sociálnych transferov, ktoré sú reprezentované prídavkami na deti a rodičovským príspevkom.

Ďalšie okolnosti v identifikovaní rozdielov, ktoré jestvujú v možnostiach rozhodovania sa na spotrebiteľskom a finančnom trhu, dokumentuje štruktúra čistých príjmov podľa úrovne príjmov a počtu závislých detí v domácnosti, ktorú uvádza tabuľka 4.

Tabuľka 4

Štruktúra čistých príjmov na osobu za rok podľa úrovne príjmu a počtu závislých detí v domácnosti (v %)

	Pracovné príjmy	Sociálne príjmy	Naturálne príjmy	Ostatné príjmy*
Domácnosti spolu	62.9	23.9	5.6	7.6
S čistým príjmom do 42 000 Sk	57.9	28.0	8.7	5.4
S čistým príjmom nad 66 001 Sk	70.6	15.4	4.5	9.5
Domácnosti bez detí	81.2	9.7	4.4	4.7
Domácnosti s viac ako 3 deťmi	71.5	14.0	6.4	8.1
Neúplné rodiny	65.4	14.0	5.5	15.1

* Ostatné príjmy zahŕňajú vybrané pôžičky, príjmy z majetku, príjmy ako poisťné náhrady od poisťovní, príspevky od organizácií za nákup gastrolistkov a pod.

Prameň: Vypočítané z údajov uvedených v [9].

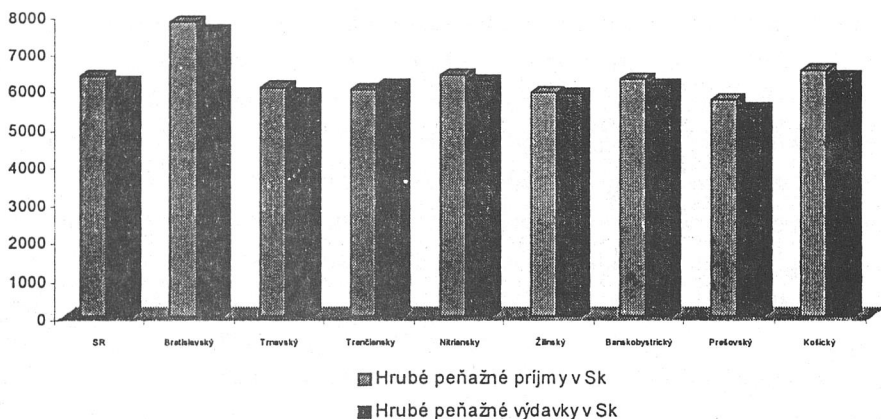
¹³ V ostatných výdavkoch sú obsiahnuté rôzne dane (z príjmov, majetku), peňažné dary mimo domácnosti, vklady, splátky pôžičiek, nákup akcií a obligácií.

Rozloženie príjmov v priestore vypovedá o formovaní veľkosti dopytu domácností na spotrebiteľskom a finančnom trhu v konkrétnom regióne. Závisí od demografickej štruktúry, ako aj od stupňa ekonomickej aktivity. Sledovanie vývoja v tejto oblasti umožňuje identifikovať niektoré možnosti a predpoklady zmien v spotrebiteľskom správaní obyvateľstva z regionálneho pohľadu. Základné informácie o diferenciách v oblasti príjmov a výdavkov domácností za jednotlivé kraje v roku 1999 podáva graf 3.

Graf 3

Hrubé peňažné príjmy a výdavky na jedného člena domácnosti za mesiac v krajoch Slovenskej republiky

Základné údaje o veľkosti príjmov domácností na Slovensku naznačujú, že domácnosti v Prešovskom kraji dosahujú len cca 90 % priemeru za Slovensko a domácnosti v Bratislavskom kraji až 1,25-násobok úrovne priemeru príjmov slovenských domácností. V úrovni výdavkov dosahujú domácnosti Prešovského kraja cca 92 % priemeru za Slovensko a domácnosti v Bratislavskom kraji 1,25-násobok priemeru za Slovensko. Vyššie ako priemerné príjmy za člena domácnosti Slovenska sú v domácnostiach Banskobystrického a Košického kraja. Analýza príjmovej a výdavkovej štruktúry domácností za jednotlivé kraje Slovenska ukázala, že podmienky na formovanie spotrebiteľského správania obyvateľstva sú významne diferencované a podmieňujú vznik a vývoj rozdielnych spotrebných subkultúr. Významnejšie rozdiely vo formovaní tak príjmovej, ako aj výdavkovej situácie domácností možno viac ako za kraje SR registrovať na úrovni niektorých okresov na južnom a východnom Slovensku. Súvisia s mimoriadne

vysokým nárastom nezamestnanosti,¹⁴ čo sa premieta vo veľkosti dôchodkov a následne v ich použití. V týchto okresoch nejde o krátkodobé problémy vo formovaní dôchodkov domácností a podnikov. V oblasti spotrebiteľského správania to z dlhodobého aspektu znamená obmedzený spotrebiteľský dopyt s dôsledkami na vývoj veľkosti a štruktúry regionálnej ponuky. Z psycho-sociálneho a spoločenského aspektu to vytvára bázu pre dlhodobý rast kriminality, neschopnosť a nepotrebnosť účasti významného počtu obyvateľstva na trhu práce v prípade programov zameraných na oživenie regiónu.¹⁵

2. Spotrebiteľské zvyklosti

Spotrebiteľské zvyklosti sú determinované vývojom príjmovej úrovne domácností, štruktúrou príjmov, skladbou domácností a postavením jednotlivých jej členov, ako aj hodnotovými preferenciami a vzormi, ktoré sa v rámci domácností uznávajú. Ich identifikácia je možná na základe skúmania spotrebiteľského správania obyvateľstva. V krátkodobom časovom horizonte sa dajú pozorovať zmeny v spotrebe v závislosti od vývoja hospodárskej situácie a stavu spoločnosti. Ide najmä o zmeny vo výdavkovej štruktúre jednotlivých skupín domácností a zmeny v spotrebe vo fyzických jednotkách. Z dlhobojšieho aspektu možno registrovať napríklad fixáciu štruktúry spotreby, ktorá sa ďalej profiluje v rovine zvyklostí. Zmeny v spotrebiteľských zvyklostiach sa najvypuklejšie prejavujú v spotrebe potravín, vo využívaní niektorých druhov trhových služieb a v otázkach súvisiacich s potrebami domácností v oblasti bývania, vzdelávania a zdravotníctva. Zmeny v spotrebe potravín a niektorých druhov nepotravinárskych tovarov sa v poslednom období realizujú na základe masovej zmeny sortimentu tovarov prostredníctvom novovzniknutých hypermarketov. Významná časť ponuky je zahraničnej proveniencie. Badať prienik spotrebných kultúr a zmeny v spotrebiteľských zvyklostiach pozitívneho, ale aj negatívneho charakteru.

Realizovaná transformácia slovenskej ekonomiky umožnila niektoré zmeny v štruktúre spotrebných výdavkov domácností v smere postupnej konvergenencie ku spotrebným štruktúram vo vyspelých trhových ekonomikách. Ešte stále však nie je vytvorený dostatočný manévrovací priestor pre zmeny tak v oblasti spotreby, ako aj úspor vo väčšine domácností. Ich rozpočtové obmedzenia sú veľmi tvrdé a vytvárajú len minimálne rezervy. Dokumentuje to aj vzťah čistých príjmov a čistých výdavkov prepočítaný na člena domácnosti podľa spoločenských skupín, ktorý uvádza tabuľka 5.

¹⁴ Najvyššia je v Rimavskej Sobote – vo februári 2001 bola až 37,5 %.

¹⁵ Mimoriadne vážnym problémom je rast tohto počtu v mladej vekovej skupiny obyvateľstva, ktorá po skončení základného vzdelania nepracuje, nemá možnosť, a ani nechce pracovať.

T a b u l k a 5

Podiel čistých výdavkov na čistých príjmoch na člena domácnosti podľa spoločenských skupín (v %)

Domácnosti	1998	1999	2000
Robotníkov	99,3	98,5	x
Zamestnancov	99,4	98,6	100,1
Roľníkov	98,8	97,1	97,1
Samostatne zárobkovo činných osôb	99,2	101,3	101,6
Dôchodcov	99,3	103,7	100,7

Prameň: Vypočítané z údajov uvedených v [8; 9; 15].

Pre doterajší transformačný proces je charakteristický rast nominálnych príjmov pri stále trvajúcom poklese reálnych príjmov. V spotrebných výdavkoch je možné registrovať dôsledky rozdielnej dynamiky rastu nominálnych príjmov a životných nákladov, ktoré rastú rýchlejšie. Radikálny prepád reálnych spotrebných výdavkov bol naštartovaný v roku 1991 liberalizáciou cien, s výrazným nárastom cien v rokoch 1993 a 1994 a zásadným zvýšením regulovaných cien súvisiacich s potrebami bývania a dopravy v rokoch 1999, 2000 a 2001. Hlboký prepád reálnych výdavkov sa dotýka všetkých spoločenských skupín domácností okrem dôchodcov, kde pravidelná valorizácia dôchodkov bráni ďalšiemu hlbšiemu prepádu reálnej spotreby.¹⁶

Graf 4 znázorňuje, ako sa cenový vývoj za vybrané odbory premieta do životných nákladov niektorých skupín domácností.

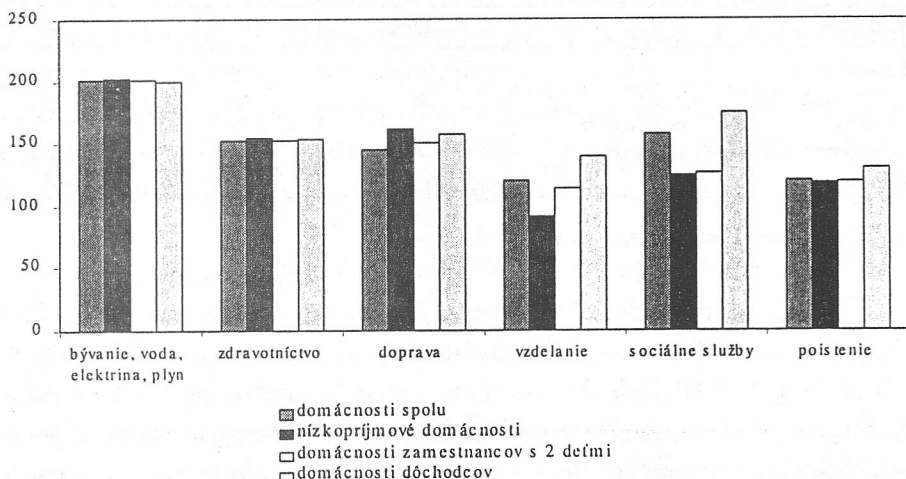
Najvyšší cenový nárast sa zaregistroval v oblasti potrieb bývania, ktorý zasiahol všetky skupiny domácností. Dotkol sa nájomného, odberu vody, elektriny, plynu a ostatných palív. Výrazné diferencie sú v sociálnych službách, kde cenový nárast bol najväčší za domácnosti dôchodcov. Cenový nárast za dopravu sa zase výraznejšie prejavil v životných nákladoch nízkopríjmových domácností.

Zmeny, ktoré sa uskutočňujú v štruktúre spotrebných výdavkov po roku 1989, sú vo významnej miere ovplyvňované cenovým vývojom, predovšetkým vývojom spotrebiteľských cien nepotravinárskych tovarov a služieb. V nízkopríjmových domácnostiach a v domácnostiach s vyšším počtom dochádza však k zmenám v štruktúre spotreby aj pod vplyvom vývoja spotrebiteľských cien potravinárskych tovarov. Analýza vývoja cien podľa odborov a štruktúry spotrebných výdavkov za jednotlivé skupiny domácností ukazuje, že v posledných štyroch rokoch sa najväčší vplyv cenového vývoja prejavil v oblasti bývania, dopravy a starostlivosti o zdravie. Išlo o vývoj ovplyvnený najmä rozsahom administratívnych opatrení v oblasti regulovaných cien.

¹⁶ Významná časť domácností dôchodcov patrí zároveň k domácnostiam nízkopríjmovým.

Graf 4

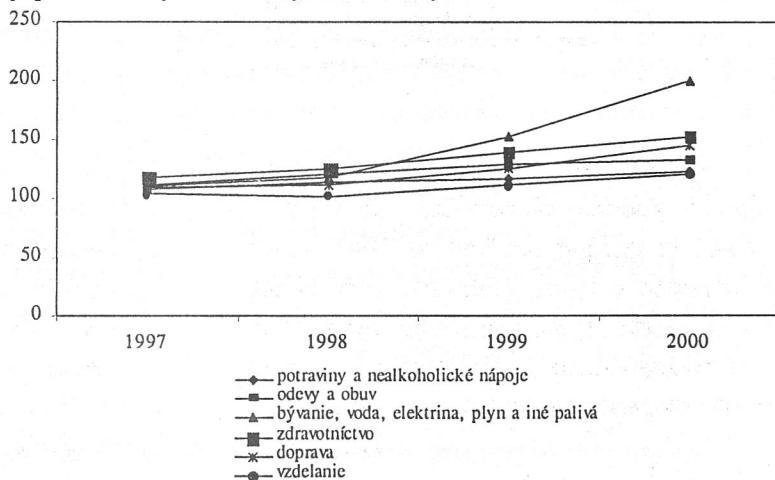
Indexy životných nákladov domácností v roku 2000 za vybrané odbory (1995 = 100)

Aj v nasledujúcom roku možno očakávať pokračovanie cenového rastu v spomínaných oblastiach, ktoré sa premietne do posunov v štruktúre spotrebných výdavkov, všeobecne do ďalšieho zvýšenia podielu výdavkov za bývanie, vodu, elektrinu, plyn a palivá, dopravu, ale aj spoje a zdravotníctvo. Zníži sa podiel výdavkov na potraviny a nealkoholické nápoje, odevy a obuv, rekreáciu a kultúru, hotely, kaviarne a reštaurácie, a predovšetkým na priemyselný tovar a rôzne služby. Určitú charakteristiku vývoja vybraných cenových odborov za obdobie 1997–2000 ukazuje graf 5.

Graf 5

Vývoj spotrebiteľských cien za vybrané odbory

Všeobecne naznačené zmeny v štruktúre spotrebných výdavkov sa v diferencovanej miere prejavujú v jednotlivých sociálnych i spoločenských skupinách domácností.

Najvýraznejšie posuny v smere rastu podielu výdavkov za bývanie, vodu, elektrinu, plyn a palivá na spotrebných výdavkoch spolu sa za obdobie 1998–2000 zaznamenali v domácnostiach s dvoma deťmi, v nízkopríjmových domácnostiach, v domácnostiach roľníkov a dôchodcov. V prípade výdavkov na dopravu sa najvýraznejší bodový nárast ukázal v domácnostiach s dvoma deťmi a v domácnostiach samostatne zárobkovo činných osôb (SZČO) a výdavkov na zdravotnú starostlivosť v domácnostiach dôchodcov.

Významným zistením je, že vo všetkých skupinách domácností, bez výnimky, došlo za sledované obdobie k poklesu podielu výdavkov na rozličné tovary a služby na spotrebných výdavkoch spolu. Ide o dôsledok dôchodkovej obmedzenosti u obyvateľstva, ktorá tlačí ceny trhových služieb smerom dole. Na strane druhej ide o znižujúcu a zužujúcu sa ponuku sféry služieb v dôsledku problémov v oblasti podnikania fyzických osôb.

Detailnejšiu charakteristiku vývoja zmien štruktúry spotrebných výdavkov v jednotlivých skupinách domácností za sledované obdobie poskytujú údaje v tabuľkách 6 a 7.

Štruktúra spotrebných výdavkov za jednotlivé skupiny domácností, ktorú v týchto tabuľkách uvádzame, dokumentuje, že podiel výdavkov, ktoré patria do kategórie obligatórnych výdavkov,¹⁷ naďalej predstavuje rozhodujúcu časť spotrebných výdavkov (s výnimkou domácností samostatne zárobkovo činných osôb). Podiel obligátorych výdavkov na spotrebných výdavkoch predstavoval v roku 2000 v domácnostiach roľníkov 58,6 % (v roku 1997 to bolo 53,5 %) a v domácnostiach dôchodcov 72,6 % (v roku 1997 to bolo 69,9 %). S rastom príjmov na jedného člena domácnosti klesá podiel obligatórnych výdavkov na spotrebných výdavkoch, ale stále predstavuje viac ako 50 %. V nízkopríjmových domácnostiach sa podiel obligatórnych výdavkov na spotrebných výdavkoch pohybuje na úrovni 61,5 %.

V štruktúre spotrebných výdavkov majú výdavky na potraviny a nealkoholické nápoje na Slovensku dlhodobý významný podiel. V porovnaní s krajinami s vyspelou fungujúcou trhovou ekonomikou je však tento podiel veľmi vysoký. Po roku 1989 možno registrovať postupný pokles podielu a v súčasnom období sa pohybuje na úrovni 27,6 % z čistých peňažných výdavkov a 23,5 % z hrubých peňažných výdavkov za domácnosti spolu.

¹⁷ Do obligatórnych výdavkov patria: potraviny a nápoje (bez alkoholu), odievanie, obuv, nájomné, energia, palivá, liečivá a zdravotnícke služby. Je to teda istá časť spotrebných výdavkov, ktorá zabezpečuje základné ľudské potreby.

T a b u ľ k a 6

Štruktúra spotrebných výdavkov domácností podľa spoločenských skupín

	Domácnosti zamestnancov			Domácnosti roľníkov			Domácnosti SZČO			Domácnosti dôchodcov		
	1998	1999	2000*	1998	1999	2000*	1998	1999	2000*	1998	1999	2000*
Potraviny a nealkoholické nápoje	26.8	25.7	26.1	29.3	30.0	28.0	26.3	25.6	23.1	41.2	38.6	38.1
Alkoholické nápoje a tabak	2.9	2.7	3.3	3.9	4.0	3.9	2.9	3.2	3.1	4.2	4.0	3.6
Odievanie a obuv	11.7	10.3	8.3	12.1	10.4	9.5	13.5	10.9	8.7	7.2	6.4	5.6
Bývanie, voda, elektrina, plyn	12.1	13.3	17.0	11.9	17.0	20.1	10.4	15.2	14.6	18.8	22.4	26.3
Nábytok, bytové vybavenie	6.7	6.3	6.4	6.7	7.7	6.2	6.9	6.5	6.4	7.2	6.4	5.5
Zdravie	1.2	1.5	1.2	1.0	1.2	1.0	1.1	1.3	1.0	2.0	2.3	2.6
Doprava a spoje	10.1	13.3	12.6	10.2	9.2	10.2	11.3	13.2	15.4	4.1	6.9	7.0
Rekreácia a kultúra	10.5	10.1	10.1	9.1	6.8	8.0	12.0	9.8	14.8	6.0	6.0	5.9
Vzdelanie	0.8	0.7	0.7	0.5	0.4	0.4	0.6	0.8	0.7	0.1	0.0	0.0
Hotely, kaviarne, reštaurácie	6.6	6.9	6.4	5.5	4.8	4.3	4.5	4.5	4.2	1.0	1.1	1.2
Rozličné tovary a služby	10.6	9.2	7.9	9.8	8.5	8.4	10.5	9.0	8.0	8.2	5.9	4.2
Spotrebné výdavky spolu**	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

* 1.–3. štvrtrok 2000.

** Spotrebné výdavky = peňažné výdavky na nákup tovarov a služieb.

Prameň: Výpočet z [8; 9; 15].

Tabuľka 7

Štruktúra spotrebných výdavkov domácností podľa počtu závislých detí

	Domácnosti s jedným dieťaťom			Domácnosti s dvoma deťmi			Domácnosti s tromi a viac deťmi			Domácnosti bez detí		
	1998	1999	2000	1998	1999	2000	1998	1999	2000	1998	1999	2000
Potraviny a nealkoholické nápoje	27.2	27.0	25.6	27.6	27.1	25.4	31.7	30.7	28.8	34.6	28.5	25.8
Alkoholické nápoje a tabak	3.4	3.3	3.3	3.2	3.2	3.0	3.3	3.0	2.8	4.8	5.1	4.3
Odievanie a obuv	11.0	10.4	8.4	12.1	10.2	8.3	11.9	10.4	9.6	8.5	8.7	7.7
Bývanie, voda, elektrina, plyn	12.7	13.5	17.3	11.1	13.5	16.6	10.6	12.5	15.2	15.0	16.4	18.8
Nábytok, bytové vybavenie	7.1	6.9	7.9	6.3	5.9	5.6	6.0	5.3	6.7	8.1	7.2	6.6
Zdravie	1.1	1.4	1.2	1.0	1.2	0.9	0.9	1.2	1.2	1.6	1.6	1.7
Doprava a spoje	11.6	12.8	11.6	11.5	13.0	13.8	9.1	12.4	11.4	8.7	12.1	11.8
Rekreácia a kultúra	9.1	8.3	10.0	9.5	9.4	11.2	9.5	8.3	10.0	6.9	7.2	9.2
Vzdelanie	0.5	0.5	0.5	0.8	0.8	0.8	0.9	0.8	0.8	0.0	0.1	0.4
Hotely, kaviarne, reštaurácie	5.7	6.7	5.9	6.7	6.9	6.2	6.3	6.8	5.8	3.0	5.0	6.3
Rozličné tovary a služby	10.6	9.2	8.3	10.2	8.8	8.2	9.8	8.6	7.7	8.8	8.1	7.4
Spotrebné výdavky spolu**	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

* 1.-3. štvrťrok 2000.

** Spotrebné výdavky = peňažné výdavky na nákup tovarov a služieb.

Prameň: Výpočet z [8; 9; 15].

Prepad v celkovej spotrebe aj v potravinách bol naštartovaný v roku 1991, keď cenový vývoj spôsobil zásadné zmeny v spotrebiteľskom správaní obyvateľstva. Dôsledky na štruktúru spotreby, ktoré je možné pozorovať ešte v súčasnom období, budú dlhodobé a dotýkajú sa spotreby vo fyzických jednotkách, ktorá je jednoznačne diferencovaná za skupiny domácností.

Vysoký podiel výdavkov na potraviny a nealkoholické nápoje teda pretrváva. Je to dôsledok dôchodkového obmedzenia, ktoré čím je tvrdšie, tým je spotrebiteľské správanie citlivejšie na cenové zmeny. Osobitne možno túto skutočnosť pozorovať v prípade výdavkov na jednotlivé skupiny potravín, ktoré sú tovarom dennej spotreby. Veľká časť domácností pri výraznejších cenových zmenách redukuje svoju spotrebu vo fyzických jednotkách (predovšetkým niektorých druhov mäsa, mliečnych výrobkov, mlieka, ovocia a zeleniny). Čo aj len mierne zmeny v štruktúre výdavkov na potraviny a nealkoholické nápoje je dôležité analyzovať v súvislosti so zmenami v oblasti fyzickej spotreby za jednotlivé potravinové skupiny, a zároveň ich porovnávať vo vzťahu k zdravotne odporúčaným dávkam potravín. Vnútorňú skladbu spotrebných výdavkov na potraviny a nealkoholické nápoje za posledné tri roky ukazuje tabuľka 8.

Tabuľka 8

Vývoj štruktúry výdavkov za potraviny a nealkoholické nápoje v domácnostiach spolu

	1998	1999	2000*
Chlieb a obilniny	15.7	16.5	16.5
Mäso	26.4	25.7	26.0
Ryby	3.0	2.7	2.3
Mlieko, syry, vajcia	16.2	16.5	16.7
Oleje a tuky	5.5	5.6	5.5
Ovocie	6.6	6.8	5.2
Zelenina vrátane zemiakov	5.7	5.7	6.9
Cukor, džem, čokoláda	8.6	7.8	8.1
Potraviny inde nešpecifikované	3.6	3.4	3.4
Káva, čaj, kakao	4.2	4.4	4.1
Minerálne vody, šťavy	4.5	4.9	5.3
Výdavky za potraviny a nealkoholické nápoje spolu	100.0	100.0	100.0

* 1. – 3. štvrtrok 2000.

Prameň: Výpočet z údajov uvedených v [8; 9; 15].

Z tabuľky 8 vyplýva, že v uvedenom období nastali zmeny predovšetkým:

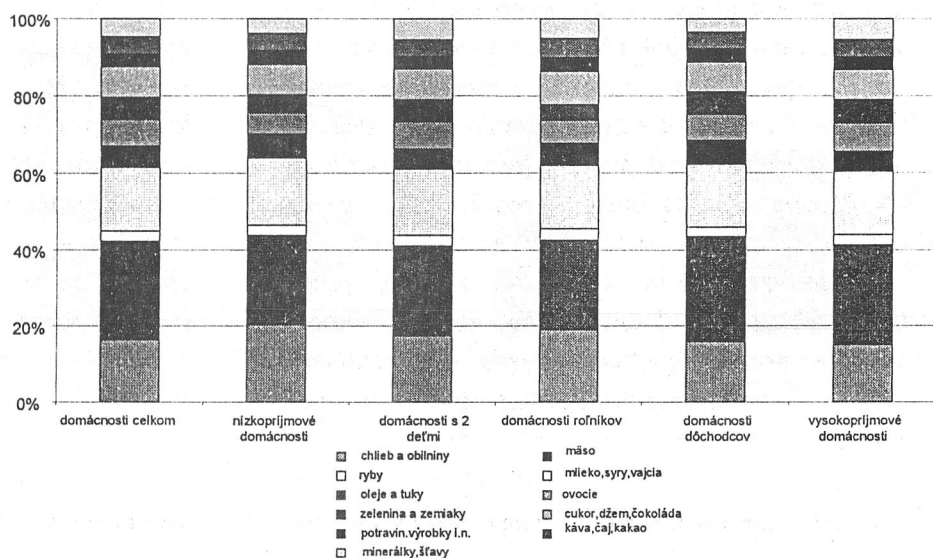
- v raste podielu výdavkov na chlieb a obilniny, mlieko, syry, vajcia, zeleninu, zemiaky, minerálne vody a šťavy;
- v poklese podielu výdavkov na ryby, cukor, džem, med a čokoládu;
- vo výkyvoch výdavkov – raz v smere rastu podielu, vzápätí poklesu podielu, resp. naopak – na mäso, oleje a tuky, kávu, čaj a kakao.

Naznačené zmeny v štruktúre výdavkov na potraviny a nealkoholické nápoje sú sprevádzané aj zmenami v spotrebe vo fyzických jednotkách. V nízkopríjmových domácnostiach a domácnostiach s počtom detí 3 a viac dochádza naďalej k redukovaniu spotreby, resp. k nízkej spotrebe predovšetkým mliečnych výrobkov, ako sú jogurty, syry, niektorých druhov južného ovocia a zeleniny, no aj k výraznej redukcii spotreby mäsa, najmä hovädzieho a teľacieho. V uvedených domácnostiach sa udržiava zdravotne menej vhodná štruktúra spotreby mäsa a mäsových výrobkov, olejov a tukov. Možno konštatovať, že s rastom príjmov klesá podiel výdavkov za chlieb a obilniny. Obmedzenosť príjmov zase spôsobuje, že tri základné skupiny potravín ako mäso, mliečne výrobky, chlieb a obilniny predstavujú v nízkopríjmových domácnostiach viac ako 64 % výdavkov za všetky potraviny a nealkoholické nápoje. Detailnejší pohľad na štruktúru výdavkov za potraviny a nápoje vo vybraných skupinách domácností dáva graf 6.

Graf 6

Štruktúra výdavkov za potraviny nealkoholické nápoje vo vybraných skupinách domácností

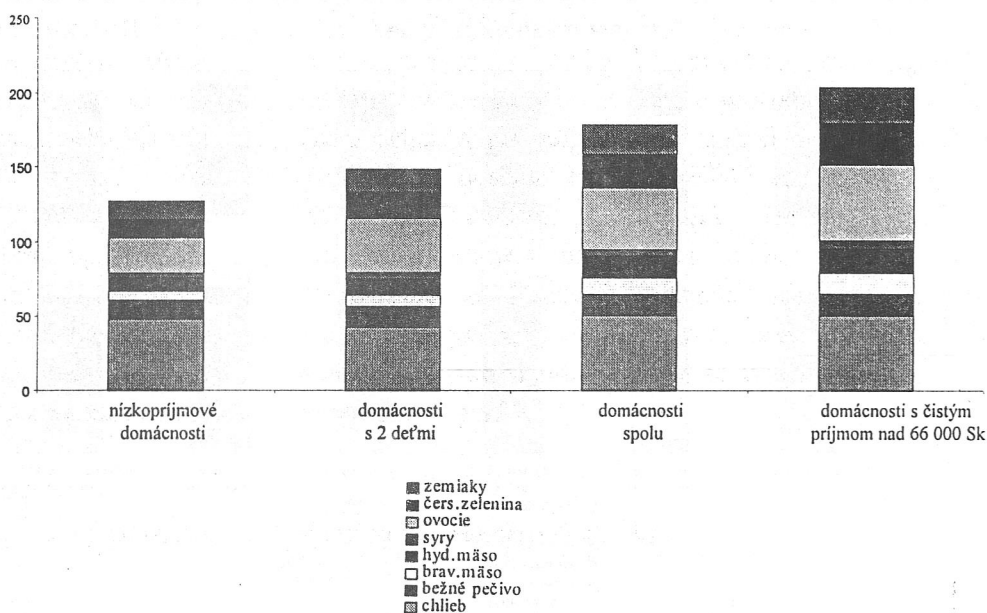

Rozdiely v štruktúre výdavkov na potraviny a nealkoholické nápoje za uvedené domácnosti, evidentné z grafu 6, nedokumentujú len rozdiely vo výdavkoch v hodnotovom vyjadrení, t. j. vo vyšších cenách a aj v kvalite nakúpených tovarov vo vysokopríjmových domácnostiach. Ide aj o rozdiely v množstve nakúpených a spotrebovaných potravinárskych tovarov v jednotlivých domácnostiach. Na ilustráciu možno uviesť, že kým v nízkopríjmových domácnostiach sa spotrebuje na jednu osobu ročne 6 kg bravčového mäsa, tak v domácnostiach

vysokopríjmových až takmer 14 kg. Ďalšie markantné rozdiely sú v spotrebe syrov, kde je tento vzťah 2,9 : 5,5 kg, v spotrebe ovocia 24 : 50 kg, ako aj v spotrebe čerstvej zeleniny, kde je tento pomer 12 : 29 kg.¹⁸ Kým pri spotrebe chleba a obilovín také markantné diferencie nie sú (48 : 50 kg), v spotrebe zemiakov, tradičného spotrebného tovaru domácej proveniencie, je rozdiel opäť výrazný 12 : 24 kg. V nízkoopríjmových domácnostiach je však predpoklad, že spotreba zemiakov je saturovaná v rámci samozásobenia zo záhradiek. Viac ako dvojnásobná spotreba vo fyzických jednotkách je v minerálnych vodách a ovocných šťavách za vysokopríjmové domácnosti. Napätosť rodinných rozpočtov núti veľkú časť nízkoopríjmových domácností k výrobe ovocných štiav vo vlastnej réžii. Istú predstavu o spotrebe vybraných skupín potravín vo fyzických jednotkách za niektoré typy domácností dáva graf 7.

Graf 7

Spotreba niektorých skupín potravín za vybrané domácnosti v kg

Z grafu 7 je evidentné, že rozdiely v príjmoch vedú aj k rozdielnej spotrebe potravín vo fyzických jednotkách. S rastom príjmov rastie aj spotreba za jednotlivé potravinové skupiny. Z pohľadu racionálnej výživy je však zaujímavé, že aj vo vysokopríjmových domácnostiach sa v spotrebe vo väčšine potravinových

¹⁸ Spotreba vo fyzických jednotkách na osobu je zaokrúhľená na celé čísla.

skupín nedosahuje zdravotne odporúčaná dávka (napr. v spotrebe hovädzieho, teľacieho a bravčového mäsa, rýb, mlieka, syrov, masla, zeleniny, zemiakov a pod.). V nízkopříjmových domácnostiach je spotreba výrazne, až o 50 % nižšia takmer vo všetkých skupinách potravín a niektorých nealkoholických nápojov. Ukázalo sa napríklad, že s rastom príjmov v domácnostiach rastie spotreba čerstvej zeleniny a ovocia.

Výdavky na nepotravinársky tovar a služby realizované domácnosťami sa sledujú v týchto základných oblastiach: odievanie a obuv, bývanie, voda, elektrina, plyn, palivá, zdravie, doprava a spoje, rekreácia a kultúra, vzdelanie, hotely, kaviarne a reštaurácie, rozličné tovary a služby (kaderníctvo, čistiarne a pod.). Predstavujú 60 % až 70 % z celkových spotrebných výdavkov, v závislosti od skupín domácností. Najvyšší podiel predstavujú výdavky na bývanie, vodu, elektrinu, plyn, palivá, dopravu a spoje, odievanie a obuv a na rekreáciu a kultúru.

Pokiaľ ide o skupinu výdavkov na odievanie a obuv, možno konštatovať, že služby spojené s opravou odevov, práčovňami a opravou obuvi predstavujú v prípade nízkopříjmových domácností a domácností s dvoma deťmi len 0,9 %-ný podiel na čistých výdavkoch. Z dôvodov cenového vývoja, ako aj rozpočtovej obmedzenosti dotknutých domácností sa významná miera činností spojených s praním a opravou vykonáva v ich vlastnej réžii.

Podobná situácia sa zaznamenala aj v rámci skupiny výdavkov na bývanie, vodu, elektrinu, plyn a palivá. Služby, ktoré sú spojené s údržbou a opravami, predstavujú za nízkopříjmové domácnosti 5-krát menej výdavkov ako za domácnosti s dvoma deťmi a takmer 10-krát menej výdavkov ako vo vysokopříjmových domácnostiach.¹⁹

Napätosť rozpočtov niektorých domácností sa prejavuje v uprednostňovaní pevných palív v nízkopříjmových domácnostiach, predovšetkým v domácnostiach s troma a viac deťmi. V tejto skupine domácností je aj najmenšia vybavenosť chladničkami, mrazničkami a elektrickými vyhrievacími zariadeniami. Výdavky na opravu domácich elektrospotrebičov sú minimálne, cca 7,6-krát nižšie ako vo vysokopříjmových domácnostiach. Za služby pre domácnosť sú výdavky až 11-krát nižšie. Je zrejmé, že priestor pre čo i len mierne zvýšenie výdavkov v oblasti služieb spojených s bývaním v nízkopříjmových domácnostiach v súčasnom období nie je.

Podiel výdavkov na zdravie v štruktúre spotrebných výdavkov stagnuje dlhodobo napriek tomu, že v posledných rokoch je možné registrovať významnejší nárast cien liečiv a súkromných služieb v zdravotníctve. Dôvodom je pomalší,

¹⁹ Ide o služby, ktoré nesúvisia s odpadom, vodným a stočným. V prípade týchto výdavkov, ako aj výdavkov na elektrinu a plyn sú vyššie len 2-krát.

a nie taký významný rast cien v porovnaní s ostatnými skupinami nepotravinárskych tovarov a služieb, ako aj systém poistenia, ktorý nenúti všetky liečebné výkony zaplatiť, ale ich v plnom rozsahu, resp. čiastočne refunduje. Liečivá sú s výnimkou doplnkov výživy dostupné všetkým skupinám domácností. Výdavky na starostlivosť o zdravie, podobne ako výdavky na vzdelávanie, vo všeobecnosti ešte stále pôsobia v našej ekonomike sociálne. Dokumentujú to aj menšie diferencie vo výdavkoch medzi nízkopríjmovými a vysokopríjmovými domácnosťami a domácnosťami s dvoma deťmi ako v prípade výdavkov na iné tovary a služby. V nízkopríjmových domácnostiach sú výdavky na starostlivosť o zdravie 3-krát nižšie ako vo vysokopríjmových domácnostiach a 1,5-krát nižšie ako v domácnostiach s dvoma deťmi. Výdavky na lieky bez receptu predstavujú v domácnostiach s dvoma deťmi 40,5 % zo všetkých výdavkov na zdravie, vo vysokopríjmových 34,6 % a v nízkopríjmových je to 38,8 %. Služby lekárov, zubárov a pod., ako zdravotnícke služby poskytované mimo nemocníc, sú na úrovni 19,4 % z výdavkov na zdravie v domácnostiach s dvoma deťmi.

V skupine výdavkov na dopravu predstavujú výdavky na nákup motorových vozidiel 0,05 % zo všetkých výdavkov v nízkopríjmových domácnostiach. V domácnostiach s dvoma deťmi a vo vysokopríjmových domácnostiach je to 0,3 %. Ďalší doklad napätosti rodinných rozpočtov je zrejmý z vysokého podielu výdavkov nízkopríjmových domácností na mestskú a cestnú dopravu, ktoré predstavujú 32,5 % z celkových výdavkov na dopravu. V domácnostiach s dvoma deťmi predstavujú výdavky za tieto dopravné služby 21 %.

Výdavky na rekreáciu a kultúru sú významne diferencované medzi jednotlivými skupinami domácností nielen z dôvodu príjmov, ale aj rozdielnych preferencií v oblasti trávenia voľného času.

Do uvedenej skupiny výdavkov sú zaradené aj výdavky na nákup osobných počítačov, ktorými sú vybavené v najväčšej miere vysokopríjmové domácnosti a domácnosti s jedným dieťaťom. Podiel samotných rekreačných a kultúrnych služieb na výdavkoch v tejto skupine dosahuje v nízkopríjmových domácnostiach 24,6 %, v domácnostiach s dvoma deťmi 19,4 % a v domácnostiach vysokopríjmových 19,4 %. Dovolenky s programom však predstavujú v nízkopríjmových domácnostiach len 11,6 %, kým v domácnostiach s dvoma deťmi a vo vysokopríjmových domácnostiach sú na úrovni 28 %.

O oblasti vzdelania, podobne ako o výdavkoch na starostlivosť o zdravie, je možné konštatovať, že sa neregistrovali výraznejšie rozdiely vo výdavkoch medzi skupinami domácností. Ide však o relatívne hodnoty, pretože v domácnostiach nízkopríjmových predstavuje podiel výdavkov na vzdelanie 0,5 %, v domácnostiach s dvoma deťmi je to 0,7 % a v domácnostiach vysokopríjmových 0,4 %. Z pohľadu absolútnych čísel sú výdavky na vzdelanie v domácnostiach

nízkopříjmových 3-krát nižšie ako v domácnostiach vysokopříjmových.²⁰ Predovšetkým vnútorná štruktúra výdavkov vypovedá o výraznejšej potrebe ďalšieho vzdelávania nedefinovateľnej úrovne (jazyky, počítačové zručnosti a pod.) v prípade vysokopříjmových domácností. Za tieto domácnosti predstavuje podiel uvedeného typu výdavkov až 51,9 % z celkových výdavkov na vzdelanie.

V skupine výdavkov na služby hotelov, kaviarní a reštaurácií sú výdavky v absolútnom vyjadrení v domácnostiach nízkopříjmových 2,5-krát nižšie ako v domácnostiach vysokopříjmových.

Medzi výdavky na rozličné tovary a služby je zaradené aj poistenie. Najvyšší podiel na čistých výdavkoch je v prípade životného poistenia za domácnosti nízkopříjmové, a to 2,7 %, kým poistenie bytu predstavuje 0,2 % a poistenie dopravného prostriedku len 0,4 %. Vo vysokopříjmových domácnostiach predstavuje podiel výdavkov na životné poistenie 1,9 % na čistých výdavkoch, v absolútnom vyjadrení ide o vysoké poistenie, často v zahraničnej poisťovacej, niekedy zároveň investičnej spoločnosti. Podiel výdavkov na poistenie motorových vozidiel je v prípade týchto domácností 0,6 %, čo v absolútnom vyjadrení predstavuje pomerne vysokú hodnotu vzhľadom na drahé značky a typy osobných automobilov, ktorými sú tieto domácnosti vybavené. Na ilustráciu za túto skupinu výdavkov možno spomenúť výdavky na služby kaderníckych salónov, ktoré predstavujú v prípade nízkopříjmových domácností 3,2 % z výdavkov na rozličné tovary a služby, kým vo vysokopříjmových domácnostiach je to až 5,3 %. S vyššou úrovňou príjmov je teda spojené výraznejšie využívanie služieb rôzneho druhu, ako aj rast nárokov na úroveň poskytovaných služieb.

V štruktúre spotrebných výdavkov po roku 1989 predstavovali výdavky na nepotravinársky tovar a služby významnejší podiel ako výdavky na potraviny. Ich podiel mierne rástol v dôsledku cenového vývoja spotrebiteľských cien nepotravinárskych tovarov a služieb. Vzhľadom na dôchodkové obmedzenie u obyvateľstva a značný rast cien nepotravinárskych tovarov, a čiastočne aj služieb bol blokovaný priestor pre výraznejší rast cien potravín. V posledných troch rokoch však možno pozorovať nielen zásadnejší rast cien niektorých tovarov a služieb spojených predovšetkým s bývaním a dopravou, ale aj potravinárskych tovarov. Prírastky príjmov sú takmer v plnej miere odčerpávané na spotrebiteľskom trhu a pre rozpočty domácností je viac ako kedykoľvek predtým charakteristická napätosť. Uvedený vývoj sa premieta do takých zmien v štruktúre spotrebných výdavkov, ktorú ešte nemožno považovať za stabilizovanú ani pre jednu skupinu domácností.

²⁰ Podľa uvedených výdavkov možno predpokladať, že do nízkopříjmových pásiem patria viac domácností s malými deťmi, cca do 15 rokov, kým do vysokopříjmových domácností s deťmi stredoškolského a vysokoškolského veku.

Zhrnutie

Zámerom príspevku bolo pokračovať v identifikovaní zmien vo vývoji spotrebiteľského správania obyvateľstva počas transformačného obdobia. Analýza bola založená na báze údajov od roku 1998 vo väzbe na predchádzajúce roky. Dotýkala sa tvorby a použitia dôchodkov v sektore domácností, ako aj príjmov a výdavkov za jednotlivé skupiny domácností v súvislosti s cenovým a hospodárskym vývojom. Mapovanie zmien v štruktúre spotrebných výdavkov malo zodpovedať na otázky možností a rozsahu manévrovacieho priestoru rôznych skupín domácností v spotrebe potravinárskych tovarov, nepotravinárskych tovarov a vo využívaní služieb. V detailnejšom členení agregovaných skupín výdavkov sa skúmala aj spotreba potravín vo fyzických jednotkách z aspektu racionálnej výživy, okrajovo aj vybavenosť domácností vybranými predmetmi dlhodobej spotreby.

Hospodársky vývoj stratil za posledné tri roky na dynamike a priamo ovplyvnil aj dynamiku formovania dôchodkov obyvateľstva. Podiel bežných príjmov domácností na dôchodkoch vytvorených v národnom hospodárstve má od roku 1996 klesajúci charakter. V roku 2001 možno očakávať jeho ďalší, i keď minimálny, pokles približne na úroveň 80,6 %. Dôchodkotvorné procesy v ekonomike, ktoré sa očakávajú v tomto roku, môžu viesť len k miernemu zlepšeniu dôchodkovej vybavenosti domácností v porovnaní s rokom 2000. Dôvodom je predpokladaný cenový vývoj, ktorý vyvolá aj ďalší reálny pokles spotreby obyvateľstva. Na druhej strane pokračujúca dôchodková obmedzenosť u obyvateľstva bude v rovine spotrebiteľského dopytu vplývať na brzdenie cenového vývoja.

Štruktúra príjmov obyvateľstva, sledovaná v systéme národných účtov, vykazuje relatívnu stabilitu. Odmeny zamestnancov predstavujú 51,2 %, hrubý zmiešaný dôchodok 23,4 %, dôchodky z majetku 5,6 %, sociálne dávky 16,5 % a ostatné bežné transfery príjmové 3,3 %. V štruktúre výdavkov sú v porovnaní s vývojom pred rokom 1998 zmeny najmä na strane bežných daní z dôchodku a majetku. Kým v roku 1994 obyvateľstvo zaplatilo na daniach z dôchodku 3,3 % zo svojich bežných príjmov, tak v roku 1999 to bolo už 5,2 %. V štruktúre bežných výdavkov sa mierne znížil podiel sociálnych príspevkov.

Rozhodnutia obyvateľstva o proporcii použitia dôchodku na spotrebu a úspory boli v sledovanom období takého charakteru, že rástol podiel konečnej spotreby domácností na disponibilnom dôchodku a podiel úspor klesal. Ide o pokračovanie trendu z obdobia 1992–1997. V porovnaní s rokom 1992 predstavoval objem úspor domácností v roku 2000 takmer trojnásobok. Miera úspor, počítaná z hrubého disponibilného dôchodku, klesla z 13,1 % v roku 1997 na 12 % v roku 2000. Uvedený vývoj je výsledkom spomalenia hospodárskeho rastu v uplynulých

troch rokoch, ktorý sa premietol v spomalení rastu bežných príjmov domácností a v náraste cien. Je výsledkom aj výrazného zvýšenia ponuky na spotrebiteľskom trhu prostredníctvom rýchlo sa rozrastajúcich sietí hypermarketov a poklesu záujmu o produkty peňažného trhu v dôsledku znižovania úrokových mier.

Vývoj distribúcie príjmov poukazuje na prehlbujúcu sa diferenciaciu domácností v rámci príjmových intervalov, jednotlivých spoločenských skupín domácností, ako aj domácností z priestorového aspektu.

Zmeny, ktoré nastali v štruktúre spotrebných výdavkov domácností po roku 1989, sú vo významnej miere ovplyvňované vývojom spotrebiteľských cien nepotravinárskych tovarov a služieb. V prípade domácností nízkopríjmových a domácností s vyšším počtom detí ich ovplyvňuje aj vývoj cien potravinárskych tovarov. Cenový vývoj v posledných štyroch rokoch najvýraznejšie vplýval na oblasť výdavkov domácností na bývanie, dopravu a zdravie. Išlo o vývoj ovplyvnený najmä administratívnymi opatreniami v oblasti regulovaných cien. V uvedených oblastiach možno rátať s ďalším pokračovaním cenového rastu, s následným premietnutím do zvýšenia podielu výdavkov domácností na dotknuté skupiny spotrebných výdavkov. Zníži sa podiel výdavkov na potraviny a nealkoholické nápoje i podiel výdavkov na rozličné tovary a služby.

V porovnaní so štruktúrou výdavkov, ktorá je typická pre fungujúce trhové ekonomiky, štruktúra výdavkov za slovenské domácnosti vykazuje naďalej vysoký podiel výdavkov na potraviny a nealkoholické nápoje – predstavujú 27,6 % z čistých a 23,5 % z hrubých peňažných výdavkov. Tento podiel sa postupne, ale len veľmi mierne znižuje. Je to dôsledok dôchodkového obmedzenia u obyvateľstva. Zvyšovanie napätosti rozpočtov domácností spôsobuje, že spotrebiteľské správanie je citlivejšie na cenové zmeny, najmä v prípade tovarov dennej potreby. V sledovanom období nastali výraznejšie zmeny v raste podielu výdavkov na chlieb a obilniny, mlieko, syry, vajcia, zeleninu, zemiaky, minerálne vody a šťavy. Klesol podiel výdavkov na ryby, cukor, džem, čokoládu a med. V ostatných potravinových skupinách sa vo vývoji zaznamenali výkyvy. Zmeny v štruktúre sú sprevádzané aj zmenami v spotrebe vo fyzických jednotkách. V nízkopríjmových domácnostiach a v domácnostiach s tromi a viac deťmi sa zaznamenala veľmi nízka spotreba mliečnych výrobkov, ako sú jogurty, syry, niektorých druhov južného ovocia a zeleniny, ako aj hovädzieho, tel'acieho a bravčového mäsa. Základné skupiny potravín predstavujú v týchto domácnostiach viac ako 64 % výdavkov na všetky potraviny a nealkoholické nápoje. Medzi domácnosťami podľa intervalov príjmu na jedného člena domácnosti sú mimoriadne veľké diferencie v spotrebe potravín vo fyzických jednotkách. Z pohľadu racionálnej výživy je zaujímavé, že aj vo vysokopríjmových domácnostiach, v ktorých je za niektoré skupiny potravín až o 50 % vyššia spotreba vo fyzických jednotkách

ako v domácnostiach nízkopříjmových, sa vo väčšine prípadov nedosahuje spotreba podľa zdravotne odporúčanej dávky. Je pod jej úrovňou.

Výdavky na nepotravinársky tovar a služby predstavujú 60–70 % z celkových spotrebných výdavkov, podľa jednotlivých skupín domácností. Najvyšší podiel majú výdavky na bývanie, vodu, elektrinu, plyn, palivá, výdavky na dopravu a spoje a výdavky na odievanie a obuv. Štruktúra výdavkov na nepotravinárske tovary a služby, ako aj vybavenosť domácností predmetmi dlhodobej spotreby je výrazne diferencovaná za domácnosti podľa príjmových intervalov. Najväčšie rozdiely sú v oblasti využívania služieb, ako sú opravy a údržba, kde sú výdavky nízkopříjmových domácností 5–10-krát nižšie ako výdavky za domácnosti vysokopříjmové. Počítačmi sú napríklad najlepšie vybavené vysokopříjmové domácnosti a domácnosti s jedným dieťaťom. Nielen z dôvodov rozdielnej úrovne príjmov, ale aj z dôvodu rozdielných preferencií v trávení voľného času existujú výrazné rozdiely vo výdavkoch na rekreáciu a kultúru. Kým vysokopříjmové domácnosti uprednostňujú dovolenky s programom, a pochopiteľne vo vyšších cenových kategóriách, domácnosti nízkopříjmové sa rozhodujú pre jednoduchšie rekreačné a kultúrne služby bez programu. Rozdielne preferencie sú aj v oblasti výdavkov na vzdelanie, kde vysokopříjmové domácnosti uprednostňujú ďalšie vzdelávanie nedefinovateľnej úrovne, čo predstavuje takmer 52 % všetkých výdavkov na vzdelanie.

Zmeny v štruktúre výdavkov za jednotlivé skupiny domácností naznačujú, že spotrebiteľské správanie obyvateľov Slovenska sa len veľmi pomaly približuje k spotrebiteľskému správaniu obyvateľov a spotrebným štruktúram vo fungujúcich trhových ekonomikách. Pokračovanie prehlbovania príjmovej diferenciácie domácností, predovšetkým riziko možnosti prepadu ďalších nízkopříjmových domácností pod úroveň životného minima, predpokladá realizáciu úvah o iných než doteraz známych nepriamych sociálnych transferoch. Zásadne rozdielna príjmová úroveň domácností na Slovensku a cenový vývoj neumožňujú rýchlejšie zmeny vo výdavkovej štruktúre, ako aj vo vybavenosti domácností porovnateľnej napríklad s krajinami Európskej únie.

Došlo 5. 4. 2001

Literatúra

- [1] KÁRÁSZ, P. – BOROVSÝ, J. – KÁRÁSZ, P. ml.: Základné makroekonomické proporcie vývoja ekonomiky Slovenska v roku 2001 z pohľadu podnikov. Bratislava, Slovenská obchodná a priemyselná komora 2000.
- [2] Makroekonomické ukazovatele štvrtročných národných účtov za 1.–3. 2000. Bratislava, Štatistický úrad SR, december 2000.

- [3] Mikrocenzus 1997 (údaje o príjmoch domácností za SR). I. diel. Bratislava, Štatistický úrad SR, december 1997.
- [4] PAUHOFOVÁ, I.: Dôchodková situácia obyvateľstva a formovanie spotrebiteľských zvyklostí v transformujúcej sa ekonomike Slovenska. [Pracovné materiály 2.] Bratislava, Prognostický ústav SAV, marec 2001. 34 s.
- [5] PAUHOFOVÁ, I. – BAUEROVÁ, E.: Income Situation and Consumer Habits Formation in Transforming Slovakia. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 46, 1998, č. 6, s. 894–912.
- [6] PAUHOFOVÁ, I. – BAUEROVÁ, E.: Dôchodková situácia a formovanie spotrebiteľských zvyklostí obyvateľstva v Slovenskej republike. *Ekonomický časopis/Journal of Economics*, 45, 1997, č. 8–9, s. 621–640.
- [7] PAUHOFOVÁ, I.: The Main Determinants in the Development of Slovak Agriculture in Transformation, South East Europe. *Review for Labour and Social Affairs*, 1999, s. 69–96 (Baden-Baden, Hans Bockler Stiftung).
- [8] Príjmy, výdavky a spotreba domácností SR 1998. Bratislava, Štatistický úrad SR 1999.
- [9] Príjmy, výdavky a spotreba domácností SR 1999. Bratislava, Štatistický úrad SR 2000.
- [10] Regionálne porovnania v Slovenskej republike 1999. Bratislava, Štatistický úrad SR november 2000.
- [11] REUTEROVÁ, E. – ARVAYOVÁ, R. – BEDNÁRIK, R.: Vývoj služieb alebo iných foriem pomoci rodine v pôsobnosti obcí, cenová dostupnosť. Bratislava, Výskumný ústav sociálnych vecí a rodiny, august 2000. 35 s.
- [12] RYBÁROVÁ, S.: Pôsobenie priamych daní a sociálnych transferov na príjmovú situáciu rôznych typov domácností. Bratislava, Výskumný ústav práce, sociálnych vecí a rodiny, november 2000. 36 s.
- [13] Spotreba potravín SR (definitívne údaje) 1999. *Demografia a sociálna štatistika*. Bratislava, Štatistický úrad SR, december 2000.
- [14] Štatistická správa o základných vývojových tendenciách v hospodárstve SR, 1.–3. 2000. Bratislava, Štatistický úrad SR, december 2000.
- [15] Štruktúra, príjmy a výdavky domácností SR, 1.–3. štvrt'rok 2000. Bratislava, Štatistický úrad SR 2000.
- [16] Vybrané údaje o regiónoch v Slovenskej republike, 1998, č. 4. Bratislava, Štatistický úrad SR, apríl 1999.
- [17] Vybrané údaje o regiónoch v Slovenskej republike, 1999, č. 4. Bratislava, Štatistický úrad SR, apríl 2000.
- [18] Vybrané údaje o regiónoch v Slovenskej republike, 2000, č. 2. Bratislava, Štatistický úrad SR, október 2000.

INCOME SITUATION AND CONSUMER HABITS FORMATION IN TRANSFORMING SLOVAK ECONOMY

Iveta PAUHOFOVÁ

This paper aims at the mapping of the possibilities of Slovak households on the market of the consumer goods and services based on their incomes and consumer habits. Scanning a behavior of consumers was aimed to show the consumption changes of foodstuff and nonfood goods and services during the period of transformation.

Economic growth was reducing in the previous period of three years. It determined the dynamic of the population income forming. The share of household current incomes

on incomes in national economy had a declining character since 1996. According [1] this share in 2001 can be on the level 80.6 per cent. In comparing with 2000 the households can expect the increasing of household incomes in 2001 only slight. The reason is the price development. It will determine the further decline of the real household consumption. On the other side the small level of demand of households can to slow down the consumer prices of goods and services.

The structure of household incomes (in the system in national accounts) is relative stabilized in which 51.2 per cent are the compensation of employees, 23.4 per cent gross operating surplus, 5.6 per cent property and entrepreneurial incomes, 16.5 per cent social incomes and 3.3 per cent current income transfers.

In period 1998–2000 the share of final consumption of households on gross disposable income was increasing and the share of gross saving was falling. It is the following trend since period 1992–1997. The saving rate declined from 13.1 per cent in 1997 on 12 per cent in 2000. This development is a result of the economic growth retarding and it reflected in slow down the growth of current household incomes and in the price increasing. It is also result of significant increasing of the supply on the consumer market. It is characterized by the amount of hypermarkets and they are spreading by the nets in present. The household saving situation is determined also by the lower concern of households on the financial market where the interest rates are declining.

The development of income distribution shows father deepening in differentiation of the household income groups. The income level of serf households is 74 per cent and farmer household incomes show 68 per cent of the employee household incomes.

Regional basic data on the generation and use of income in sector households indicate that the households in Presov region have 90 per cent of Slovak income average only and households in Bratislava region more than 1.25 – fold of this average. The situation in Slovak districts of the south and east area of Slovakia is more difficulty. It is result of high of unemployment rate (Rimavska Sobota 37.5 per cent). The long-term problems with the generation of enterprise and household incomes are in these districts. From the point of view consumer behavior it indicates the limited consumption demand with the reasons in development of extent and structure of regional supply for the long time. The changes after 1989 in structure of consumption expenditures were determined by consumer price development of nonfood goods and services in total households. In the case of low-income households and households with more than 3 children the structure of consumption expenditures was affected also by foodstuff consumer prices. The main price impact on household expenditures was in the case of housing, transport and health. In these areas the households can expect the price increase following and the raising of the share of consumption expenditures. The share of foodstuff and non-alcohol beverage expenditures and also the share of service expenditures will be declined.

In comparing with the expenditure structure typical in developed marked economies in the expenditure structures of Slovak households is high share of foodstuff expenditure

henceforth. It is 27.6 per cent of net monetary expenditures and 23.5 per cent of gross monetary expenditures in present. Significant changes are indicated in following groups: cereals and baker products, milk, cheeses, eggs, vegetable, potatoes, mineral beverages and juice. The share of these foodstuff consumption groups on total consumption expenditure groups is increasing. The changes in consumption structure are accompanied by real fall of foodstuff consumption in natural units as well the consumption is under the volume recommended as healthy in every foodstuff item. In low-income households and in households with more than 3 children the consumption of dairy products, some of south fruit and vegetable as well as the consumption of meat is very low. The base foodstuff groups share more than 64 per cent of total expenditures of foodstuff and non-alcohol beverages. The nonfood and service expenditures are 60–70 per cent of total consumption expenditures by social groups of households.

The changes in expenditure structures by social groups of households show that the consumer behavior of households in the Slovak republic comes up to consumer habits and consumer structures of the function marked economies very slow. Of principle the different income level of the Slovak households and the predicted price development does not make the faster changes in expenditure structures as well as does not make the comparable facilities.